

ΣΤ'

Πρὸ πάντων εἰς τὴν Γερμανίαν, καθὼς θὰ τὸ ἴδωμεν εὐθὺς ἀμέσως, ἢ ἐπίδρασις, τοῦ Ρουσσῶ καὶ τῆς παιδαγωγικῆς σκέψεώς του ἐπεκράτησεν. Ἄλλ' ἢ ἀστραπὴ τοῦ Αἰμυλίου ὑπῆρξε παγκόσμιος καὶ ἡ ἀντήχησις διαρκεῖ ἀκόμη. Ὡς ἄνθρωπος ζητῶν τὴν δόξαν καὶ τοῦ ὁποίου ἡ δυσθυμία ἐξηγριούτο ἐπὶ παντός, ὁ Ρουσσῶ παραπονεῖται ὅτι ὁ Αἰμύλιος δὲν ἔσχε τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἄλλων συγγραμμάτων του. Ἦτο ἀληθινὰ πολὺ δύσκολον Οἱ θυμοὶ τῶν μὲν, αἱ διάπυροι συμπάθειαι τῶν ἄλλων. Ἄφ' ἐνός, αἱ ἀποφάσεις τοῦ Κοινοβουλίου, αἱ ὁποῖαι κατεδίκαζον τὸ βιβλίον, οἱ κεραυνοὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ περίφημον θέσπισμα τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῶν Παρισίων. Ἐξ ἄλλου, αἱ ἐπιδοκίμασιαι τῶν φιλοσόφων, τοῦ Κλαιρώ, τοῦ Ντυκλό, τοῦ Ἀλεμπέρ Τί τοῦ ἐχρειάζετο περισσότερον; Ὁ Αἰμύλιος εἶχε κατὰ εἰς Παρισίους καὶ Γενεύην. Ἀλλὰ τὸν ἀνεγίνωσκον μὲ μανίαν. Τὸν μετέφραζον δις εἰς Λονδίνον, τιμῆ, τὴν ὁποῖαν ἕως τότε δὲν ἔσχε κανὲν γαλλικὸν βιβλίον. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὐδέποτε βιβλίον ἔκαμε περισσότερον θόρυβον καὶ ἐπεβλήθη τόσον εἰς τὴν προσοχὴν τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τῶν ἐλαττωμάτων του, ὅχι ὀλιγώτερον ἢ διὰ τῶν πλεονεκτημάτων του, διὰ τοῦ ἐμπνευσμένου τόνου του, τοῦ προφητικοῦ του ὕφους, ὅσον καὶ διὰ τῆς παραδόξου τόλμης τῶν ἰδεῶν, ὁ Αἰμύλιος συνεκίνησε τὴν γνώμην καὶ ἐκλόνισε τὰ γενναιότατα μέρη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Πῶς ν' ἀπαριθμῶμεν ὅλας τὰς ἀπομιμήσεις, τοὺς ἀντιθέτους τρόπους, τοὺς ὁποῖους προεκάλεσε ἢ ἰσχυρὰ ὤθησις τοῦ Ρουσσῶ, χωρὶς νὰ λογαριάσωμεν τὰς ἀνασκευάς, τὰς ἀντιρρήσεις καὶ τὰς κριτικάς; Τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος εἶδε νὰ ἐμφανίζεται μία δλόκληρος σειρά, μία δλόκληρος γενεὰ μεταγενεστέρων

Αἰμυλίων: Κατὰ πρῶτον Ἄντι-Αἰμύλιοι, ἔπειτα Αἰμύλιοι - χριστιανοί, Αἰμύλιοι διωρθωμένοι, νέοι Αἰμύλιοι. Αἰμύλιοι ἐπιδιωρθωμένοι, τελειοποιημένοι, μειωμένοι, συμπληρωμένοι, ἀκόμη Αἰμύλιοι μεταποιημένοι διὰ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Εἰς πολλὰ μέρη, ἐδοκίμασαν νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν τὴν ἐκθειαςθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ρουσσῶ ἀγωγὴν. Ἀνέθρεψαν τὰ παιδιὰ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰωάννου Ἰακώβου. Ὁ συρμὸς ἀνεμίχθη εἰς τοῦτο. Ἐπέτυχε «ρόμπες κατὰ τὸν Ἰωάννην Ἰακώβον» περὶ τῶν ὁποίων ἔλεγον, εἰς παράδοξον γλῶσσαν, ὅτι ἦσαν «ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ συγγραφέως τούτου».

Ὁ Ρουσσῶ εἶχεν ἤδη ὠθήσει πολὺ μακρὰν τὴν οὐτοπίαν, ἀλλὰ τὸν ἐπροσπέρασαν ἀκόμη. Μνημονεύομεν, π. χ. βιβλίον πολὺ περίεργον, τὸ ὁποῖον εἶναι ὡς ἡ γελοιογραφία τοῦ Αἰμυλίου, ὁ Μαθητὴς τῆς Φύσεως, ὑπὸ Γκάσπαρδ ντέ Μποριώ. Ὅσον ἀνόητος καὶ ἂν ὑπῆρξεν αὐτὴ ἡ οὐτοπία δὲν ἔσχεν ὀλιγωτέρας τῶν ὀκτῶ ἐκδόσεων, ἀπὸ τὸ 1793 ἕως 1794. Διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ καλλίτερον τὴν μόνωσιν τοῦ Αἰμυλίου του, ὁ ντέ Μποριώ εἶχε φαντασθῆ νὰ τὸν κλείσῃ εἰς ξύλινον κλωδόν, μέχρι δέκα πέντε ἐτῶν. Ἐπειτα τὸν ἀπεβίβασεν εἰς ἔρημον νῆσον.... Δὲν θὰ ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῆ τίποτε τὸ πλέον ἀλλόκοτον. Καὶ ἐν τούτοις ὁ Ρουσσῶ δὲν κατέκρινε τὸν φανταστικὸν μαθητὴν του: Ἠγάπα τὰς παραδοξότητας ταύτας μέχρι τοῦ νὰ συγχωρῆ καὶ νὰ ἐπιδοκιμάζῃ τὴν ὑπερβολήν. Εἰς ἐπιστολὴν τῆς 25 Μαΐου 1764, ἔγραφε: «Ἀνέγνωσα τὸν μαθητὴν τῆς φύσεως. Δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ σκεφθῆ μὲ περισσότερον πνεῦμα καὶ νὰ εἴπη πλέον εὐαρέστως....» Ὁ Ρουσσῶ παρετήρει ἑαυτὸν χωρὶς σύγχυσιν εἰς τὸν μεγενθυτικὸν φακὸν ὅπου ἀδιάκριτος θαυμαστῆς εἶχεν ἀκόμη ὑπερβάλλει τὰ ὄνειρά του. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι προσέθετε, ὅχι χωρὶς κάποιαν εἰρωνείαν: «Συμβουλεύω τὸν ντέ Μποριώ νὰ προσκολλᾶται πάντοτε εἰς τὰ ζητήματα, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ μεταχειρίζεται εἰς περιγρα-

φάς και εικόνας, ἢ εἰς συζητήσεις και ἀναλύσεις Πραγματεία περὶ γεωργίας θὰ εἶναι τελείως τοῦ εἴδους του »

Ὁ Ρουσσῶ εὕρεν εὐτυχῶς μιμητὰς σοβαρωτέρους. Δὲν θὰ ἐτελειώναμεν, ἐὰν ἠθέλομεν ν' ἀπομνημονεύσωμεν ὄλους τοὺς μεγάλους ἀνδρας, οἱ ὅποιοι, εἰς τὴν φιλολογίαν ἢ εἰς τὴν πολιτικὴν, εἶναι εἰς τοὺς μεταγενεστέρους μακρὰ συνοδεία θαυμαστῶν. Πόσοι ἐπαναστάται δὲν ἐτράφησαν ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου, και ἠσθάνθησαν τὴν πολιτικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ρουσσῶ, ἐπίδρασιν ἄλλως τε «καταστρεπτικὴν» κατὰ τὸ λέγειν τοῦ Αὐγούστου Κόντ, θεωροῦντος τὰς θεωρίας ταύτας ὡς «ἀναρχικάς»; Ὁ Σατωβριάνδος, ἡ Γεωργία Σάνδη, και πολλοὶ ἄλλοι, δὲν εἶναι οἱ ἀπόγονοι τοῦ συγγραφέως τῆς Νέας Ἐλοϊσίας; . . . Ἀλλὰ δὲν ἔχομεν ν' ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα ἢ περὶ τῶν παιδαγωγῶν, και ἐπ' αὐτῶν πρὸ πάντων ἐξησκήθη ὠφελιμώτατα ἢ σωτηρία δράσις τῆς σκέψεως τοῦ Ρουσσῶ.

Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1789 διήρκεσε πάρα πολὺ ὀλίγον χρόνον διὰ νὰ καταστῆ εἰς αὐτὴν ἐφικτὸν νὰ πραγματοποιήσῃ τίποτε τὸ διαρκὲς ἐν τῇ παιδαγωγικῇ. Ἀλλ' ἡ ἔμπνευσις τοῦ Ρουσσῶ εἶναι κατάδηλος εἰς τὸ πλεῖστον τῶν σχεδίων τὰ ὅποια ἠύτοσχεδίασε, χωρὶς νὰ ἐπιτύχῃ νὰ τὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν. Τὰ χιμαιρικὰ σχέδια τοῦ Σαιν-Ζούστ, τοῦ Λεπελειέ ντὲ Σαιν-Φαρζώ, πηγάζουν κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὸν Αἰμύλιον. Κατὰ τὸ ὅσον ἔτος, ὁ Μάριος Ἰωσήφ Σενιέ ἐζήτηει «νὰ ἐπιβάλουν εἰς τὸ ἔθνος ὀλόκληρον τὴν ἀκολουθηθεῖσαν ὁδὸν ὑπὸ τοῦ Ρουσσῶ εἰς τὴν ἀγωγὴν τοῦ Αἰμυλίου».

Ὁ Ρουσσῶ, ἀληθῶς εἰπεῖν, ἐξήγειρε περισσοτέρους θεωρητικοὺς θαυμασμοὺς ἢ πρακτικὰς ἐφαρμογὰς. Δὲν ὑπῆρξεν οὐδέποτε ζήτημα, π. χ. νὰ φέρουν εἰς τὴν ὑπαρξιν αὐτὰ τὰ Σχολεῖα τῆς Πατρίδος, ὀνειροποληθέντα ἀπὸ τὸν γλυκὺν και αἰσθηματικὸν Μπεναρντέν ντὲ Σαιν-Πιέρ, τὸν φιλομειδῆ οὐτοπιστὴν, τὸν εἰδυλλιακὸν ἀναμορφωτὴν, τὸν ἐνθουον τῆς φύσεως. Τοῦλάχιστον πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν ὅτι καταρ-

γῶν εἰς τὸ περὶ ἀγωγῆς σχέδιόν του τὰς ποινὰς καὶ τὰς ἀμοιβάς, θέτων κατὰ μέρος τὸ ἐλατήριον τῆς ἀμίλλης, καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων σημείων ἀκόμη, ὁ Μπερναρντέν δὲν κάμνει ἢ ν' ἀντιγράφη ἐκ νέου τὸν Ρουσσῶ, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ φίλος, ὁ ἔμπιστος καὶ ὁ παραμυθητής. Αἱ γυναῖκες ἠσθάνθησαν διὰ τὸν Ρουσσῶ ἰδιαίτεραν ἀδυναμίαν. Ποιὸς τὸν ἠγάπησε καὶ τὸν ὕμνησε περισσότερο ἀπὸ τὴν Καν Ρολάν, ἐκείνην ποῦ ἀπεκάλεσαν «ἡ κόρη τοῦ Ἰωάννου Ἰακώβου» ἢ «ὁ Ἰωάννης Ἰακώβος τῶν γυναικῶν»; Εἰς τὰ 1777 ἔγραψεν εἰς μίαν τῶν φίλων της: «Ἀγαπῶ τὸν Ρουσσῶ πέραν πάσης ἐκφράσεως.... Φέρω τὸν Ρουσσῶ εἰς τὴν καρδιάν μου». Τὸν ἐξετίμα πρὸ πάντων, ἔλεγε, διότι τῆς ἀπεκάλυψε τὴν οἰκογενειακὴν εὐτυχίαν καὶ τὰς ἀρρήτους γλυκυθυμίας ποῦ δύναται τις ν' ἀπολαύσῃ εἰς τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν. Ἀπὸ μέρους της ἡ Κα Στάελ χαιρετᾷ τὸν Αἰμύλιον ὡς «ἔργον ἀξιόθαύμαστον, συγγέον τὸν ζῆλον, ἀφ' οὗ τὸν ἠρέθισε» καὶ μᾶς μαρθάνει ὅτι, εἰς τὴν νεότητά της, εἶχεν ἐρωτευθῆ μετὰ τὴν ἀρνητικὴν ἀγωγὴν. Ἀκόμη εἰς τὰς παιδαγωγοὺς ποῦ ἐπολέμησαν περισσότερο τὰ συμπεράσματα τοῦ Αἰμυλίου, ἢ ἐπίδρασις τοῦ Ρουσσῶ εἶναι αἰσθητὴ. Τὸ κύριον ἔργον τῆς Κας ντὲ Ζανλί, ἢ Ἀδέλα καὶ ὁ Θεόδωρος, ἐνθυμίζει συχνὰ τὸν Αἰμύλιον καὶ τὴν Σοφίαν: Ἐπανευρίσκει τις εἰς αὐτὸ ἔμμεσα μαθήματα, τὰς πλαστὰς καὶ προπαρασκευασμένας σκηνάς, ἀγαπητὰς εἰς τὸν Ρουσσῶ. Ἡ Κα Νέκερ ντὲ Σωσύρ, ἂν καὶ ἐν ἀντιθέσει ἐπὶ τῶν ἀρχῶν μετὰ τὸν φιλόσοφον τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐμπνέεται συχνὰ ἀπὸ αὐτόν, ἀφ' οὗ τὸν ἐπολέμησε. Βλέπει, ὡς αὐτός, εἰς τὸ παιδίον ὄν ἰδιαίτερον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀγωγή ἔχει τοὺς ἰδίους κανόνας της. Ἐπαναλαμβάνει, μετ' αὐτόν, τὴν ἰδέαν προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τῶν πλεονεκτημάτων, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐκείνων τῆς διαδοχῆς τῶν ἰδιαζουσῶν εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ παιδίου μεθόδων.

Ἐλέχθη περὶ τοῦ Ρουσσῶ ὅτι εἰσήγαγεν εἰς τὴν φιλολο-

γίαν μας τὸ πνεῦμα τοῦ Βορρά, ὅτι ἦτο πνεῦμα γερμανικὸν ἢ ἀγγλικόν. Δὲν γνωρίζω ἂν ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι πολὺ ἀκριβής. Ὁ Ρουσσῶ δὲν ἐγνώριζε τίποτε περὶ τῆς Γερμανίας. Δὲν ἠγάπα τοὺς Ἄγγλους. «Δὲν ἔχω καμμίαν κλίσιν διὰ τὴν Ἀγγλίαν...» Ὑπέστη πρὸ πάντων τὴν γαλλικὴν ἐπίδρασιν, κατὰ τὰς μακρὰς περιόδους τοῦ διὰ μέσου τῆς Γαλλίας καὶ τὴν μακρὰν διαμονὴν του εἰς Παρισίους. Καὶ τέλος, τεθραμμένος ἀπὸ κλασικὰς μελέτας, δύναται ἐπίσης καλῶς νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς ἐξηρμένης εὐαισθησίας τῶν φυλῶν τῆς Μεσημβρίας. Ἄλλ' ὅ,τι εἶναι βέβαιον, εἶναι ὅτι τὸ παιδίον τοῦτο τῆς Γενεύης, εἰς δὲν εἶναι «γερμανικόν» ἐν τῇ μεγαλοφυΐᾳ του, ἀπέβη διὰ τῆς ἐπιδράσεώς του. Καθὼς τὸ ἀπέδειξεν ὁ πολὺκλαυστος Ἰωσήφ Τέξτ εἰς τὸ βιβλίον του, ὁ Ἰωάννης Ἰάκωβος Ρουσσῶ καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ φιλολογικοῦ κοσμοπολιτισμοῦ, ἠκτινοβόλησεν εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Ὑπῆρξε κοσμοπολίτης, διὰ τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἔργων του καὶ διὰ τῆς διαχυτικότητος τῶν ἰδεῶν του.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλως τε Γερμανὸς συγγραφεὺς ποῦ δὲν τοῦ ἀπέδωκε τεκμήριον εὐνοῦν, εἰ μὴ ἔνθουν. Παιδαγωγὸς ὁ ὁποῖος εἶχεν εἰς τὸν καιρὸν του μεγάλην φήμην, ἄλλως ὀλίγον ἐπαξίαν, ὁ Μπαζετώβ, δὲν ὀρκίζεται ἢ διὰ τοῦ Ρουσσῶ, τοῦ ὁποῖου πειραματίζεται τὰς θεωρίας, κατὰ τὸν τρόπον του, μὲ φρενητιώδη ζῆλον. Δὲν ἔχει καθόλου παιδιὰ, ἀλλὰ παρηγορεῖται ἀποκαλῶν τὴν κόρην του «Αἰμυλίαν». Ὁ Λαβάτερ δεικνύεται ἐπίσης περιπαθὴς ὅσον ὁ Μπαζετώβ διὰ τὴν ἀναμορφώσιν τῆν ἀγωγὴν εἰς τὴν ἔννοιαν τῶν ἀρχῶν τοῦ Αἰμυλίου. Ἄλλ' ἰδοὺ σπουδαιότεραι αὐθεντίαι. Ὁ Λέτσιγκ δηλοῖ ὅτι δὲν δύναται νὰ προφέρῃ τὸ ὄνομα τοῦ Ρουσσῶ «ἄνευ σεβασμοῦ». Ὁ Σχίλλερ ἐξαίρει τὸν «νέον Σωκράτην; ὁ ὁποῖος χριστιανούς ἠθέλησε νὰ κάμη ἀνθρώπους». Ὁ Γκαϊτε ἀποκαλεῖ τὸν Αἰμύλιον «Τὸ Εὐαγγέλιον τῶν παιδαγωγῶν». Ὁ Κάντιος βεβαιοῖ ὅτι κανὲν βιβλίον «δὲν τὸν συνεκίνησε τόσο βαθέως». Τὸ εἶχεν ἀναγνώσει μὲ τόσῃ βουλιμίᾳ,

ὥστε, εἰς τὴν τόσον τακτικὴν καὶ κανονικὴν ζωὴν του, «ἡ διάρκεια τῶν καθημερινῶν περιπάτων του ἦτο μία συγκλονιστικὴ στιγμή». Εἰς τὴν μικρὰν πραγματείαν του περὶ παιδαγωγίας, ἐδανείσθη ὄραματὸν ἀρχῶν τοῦ Αἰμυλίου : Δι' αὐτὸν ἐπίσης, ἡ φύσις εἶναι καλὴ. Ἡ ἀπουσία τοῦ κανόνος εἶναι ἡ ἀφορμὴ τοῦ κακοῦ. Εἶναι ὁπαδὸς τῆς ἀρνητικῆς ἀγωγῆς καὶ δὲν συνιστᾷ τίποτε πλέον μεγαλοστόμως ἢ τὸ σέβας τῆς ἐλευθερίας τοῦ παιδίου. Ὁ Ἐρδερ, τὸν ὁποῖον ὠνόμασαν «ὁ Γερμανὸς Ρουσσῶ» ἀνακράζει : «Ἐλθέ, Ρουσσῶ, ἔσο ὁδηγός μου». Καὶ εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὴν πολυαγαπημένην Καρολίαν του, ἀνακηρύττει τὸν Αἰμύλιον ὡς «ἔργον θεῖον». Εἰς τὴν Λεβάναν του, ὁ Ἰωάννης Παῦλος Ρίχτερ λέγει ὅτι, ἀπὸ ὅλα τὰ προγενέστερα ἔργα πρὸς τὰ ὁποῖα αἰσθάνεται ἑαυτὸν ὑπόχρεων, τὸν Αἰμύλιον πρέπει ν' ἀναφέρῃ εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, διότι «κανὲν ἄλλο βιβλίον δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς αὐτὸ εἰς τὸ παρελθόν». Ἀλλὰ πρὸ πάντων ὁ Πεσταλότσι εἶναι ὁ λαβὼν τὴν τιμὴν ν' ἀναπτύξῃ, νὰ ἐκλαϊκεύσῃ, προσπαθῶν νὰ τὰς ἐφαρμόσῃ, τὰς μεθόδους τοῦ Ρουσσῶ, τοῦ ὁποῖου τὰ ἔργα ἐνωρὶς εἶχον ἀνάψει τὴν φαντασίαν του : «Τὸ σύστημα τῆς ἐλευθερίας, ἰδρυθὲν ἰδεωδῶς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ Αἰμυλίου ἐγείρει ἐν ἐμοὶ ἄπειρον ζῆλον». Ὁ Φρέμπελ τέλος, ὁ ὁποῖος ἤθελε ν' ἀντικαταστήσῃ τὰ βιβλία διὰ τῶν πραγμάτων, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τίποτε τόσον εἰς τὴν καρδίαν ἢ νὰ σεβασθῇ τὸ αὐθόρμητον τοῦ παιδίου, ἀξίζει νὰ φιγουράρῃ εἰς τὸ χρυσοῦν βιβλίον τῶν μαθητῶν τοῦ Ρουσσῶ. Καὶ δὲν εἶναι μόνον οἱ Γερμανοὶ μεγάλοι ἄνδρες, τοὺς ὁποῖους ὁ Ρουσσῶ ἐφλόγισε μὲ νέα αἰσθήματα : Ἄνδρες τῆς σκέψεως μικροτέρας σπουδαιότητος, ὁ Ζακομπί, ὁ Χάϊνσε ὁ Κλίγκερ, πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμη, συμμετέσχον εἰς τὴν θρησκευτικὴν ταύτην τῆς γενικῆς λατρείας, τὴν ὁποῖαν ἡ Γερμανία ἔδειξε διὰ τὸν Γάλλον παιδαγωγόν.

Ὁ Ρουσσῶ ἐξετιμήθη ὀλίγον ὀλιγώτερον εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Ἐκεῖ ἐπίσης ἐν τούτοις, παρὰ τὸ σκάνδαλον τῆς

γελοίας διακοπῆς σχέσεων μὲ τὸν Οὐμ, εὐρεν εὐθὺς ἀμέσως εὐνοϊαν καὶ ἐπιτυχίαν. Ὁ Αἰμύλιος μετεφράσθη εἰς Λονδῖνον, ἅμα τῇ ἐμφανίσει του. Καὶ δευτέρα ἔκδοσις ἀπέβη ταχέως ἀναγκαία. Τὸ 1789, ὁ Δαβίδ Οὐίλιαμς ἔλεγε: «Ὁ Ρουσσῶ κατέχει πλήρως τὴν δημοσίαν προσοχὴν.» Εἶναι ἀληθές ὅτι αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι τοῦ Κοινωνικοῦ Συμβολαίου, περισσότερο ἢ αἱ παιδαγωγικαὶ συλλήψεις τοῦ Αἰμυλίου, κατεῖχον περισσότερο τὴν κοινὴν γνώμην. Ὀλίγον λησμονηθεὶς ἐπὶ αἰῶνα, ὁ Ρουσσῶ ἐπανείδε τὸ φῶς ὑπὸ τοῦ Κου Τζῶν Μόρλεϋ, καὶ ἐπίσης ἀπὸ διακεκριμένον ἱστορικὸν τῆς παιδαγωγικῆς, τὸν Ροβέρτον Ἐρβέρτ Κουϊκ. Ὁ τελευταῖος οὗτος ἀποφθέγγεται ὅτι «αἱ περιεχόμεναι ἀλήθειαι εἰς τὸν Αἰμύλιον θὰ ἐπιζήσουν τῶν φανταστικῶν μορφῶν μὲ τὰς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς τὰς ἐκάλυψε.» Ὁ Αἰμύλιος εἶναι, εἰς τοὺς ὀφθαλμούς του, «τὸ δυνατώτατον βιβλίον τὸ ὁποῖον ἐγράφη ἐπὶ τῆς παιδαγωγικῆς.» Καὶ αὕτη εἶναι ἐπίσης ἡ γνώμη τοῦ κυρίου Τζῶν Μόρλεϋ, ὁ ὁποῖος διακηρύττει ὅτι ὁ Αἰμύλιος εἶναι «ἐκ τῶν γονίμων ἔργων τῆς ἱστορίας τῆς παιδαγωγικῆς.» Σημειώσωμεν ἀκόμη τὴν ὁμολογίαν ταύτην τοῦ Γεωργίου Ἐλιοτ: «Ὁ Ρουσσῶ ἔδωκε ζωὴν εἰς τὴν ψυχὴν μου καὶ ἐξύπνησεν ἐν ἐμοὶ νέας ιδιότητας» Καὶ τέλος δὲν εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ Ρουσσῶ, ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν φύσιν, κυριαρχεῖ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Ἐρβέρτου Σπένσερ, τοῦ λαμπροτάτου τῶν θεωρητικῶν τῆς ἀγωγῆς εἰς τὴν σύγχρονον Ἀγγλίαν;

Εἰς τὴν Ἀμερικὴν, φαίνεται, ὁ Ρουσσῶ συνήντησεν ὀλιγωτέρας συμπαθείας. Δὲν πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ ἐκπλαγῶμεν διὰ τοῦτο. Πῶς ὁ ὄνειροπόλος οὗτος, αὐτὸς ὁ ῥάθυμος πλάνης, αὐτὸς ὁ ἥρωϊκὸς ἀντιπρόσωπος τῆς εὐαισθησίας τῶν λατινικῶν φυλῶν, θὰ εἶχε τὸ δῶρον ν' ἀρέσῃ εἰς τὰς ἀνδρικές καὶ τραχείας ψυχὰς εἰς πολυάσχολα καὶ πρακτικὰ πνεύματα τῶν πολιτῶν τοῦ νέου κόσμου; Εἰς τὴν μελέτην, τὴν ὁποίαν προσφάτως τοῦ ἀφιέρωσε, ὁ κύριος Θ. Ντάβιντσον

ὁμολογεῖ τὴν ἀποτυχίαν του. Μετ' ἐξέτασιν αἱ πλέον ἐπαινεθεῖσαι θεωρίαι τοῦ Ρουσσῶ τὸν ἀπεγοήτευσαν. Δὲν εὔρεν εἰς αὐτάς τὴν ἰσχυρὰν καὶ στερεὰν οὐσίαν μὲ τὴν ὁποίαν ὑπελόγιζεν ὅτι θὰ τραφῆ μελετῶν τὸν Αἰμύλιον. Καὶ ἐν τούτοις, ἐὰν παρατηρήσωμεν αὐτήν, ἐκ τοῦ πλησίον, ἢ ἀμερικανικῆ ἀγωγῆς, ὁποῖαν τὴν βλέπομεν ἀναπτυσσομένην πρακτικῶς εἰς τὰς ἡμέρας μας ἔχει πλέον τοῦ ἐνὸς σημείου ὁμοιάζον μὲ τὴν ἰδεώδη παιδαγωγικὴν τοῦ Ρουσσῶ. Εἰς ἐκ τῶν ἀρχηγῶν τῆς ἀμερικανικῆς ἀγωγῆς, ὁ πολυσέβαστος πρόεδρος τοῦ Πανεπιστημίου Χάρβαρντ, ὁ Κ^{ος} Ἐλιοτ, συνοψίζων τὰς ἐπιτελεσθείσας προόδους εἰς τὴν χώραν του κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα, σημειοῖ εἰς πρώτην γραμμὴν τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὰ σχολικὰ προγράμματα δύο οὐσιωδῶν πραγμάτων: Τὴν σπουδὴν τῆς φύσεως καὶ τὴν χειροποίητον ἐργασίαν. Τὸ ἀμερικανικὸν παιδίον δὲν εἶναι πλέον λογικὸν φάντασμα, παραφουσκωμένον μὲ λέξεις καὶ ἀφηρημένας ἐννοίας: Εἶναι πλάσμα ζῶν ποῦ ἐργάζεται μὲ τὰς χεῖράς του, καθὼς μὲ τὸ πνεῦμά του.... Ἄλλ' ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι καθόλου τοῦ Ρουσσῶ; Ἐπίσης ὁ Κ^{ος} Ἐλιοτ παρατηρεῖ ὅτι μέγας νεωτερισμὸς συνετελέσθη εἰς τὴν παιδαγωγικὴν. Εἰς τὴν θρησκείαν, ἀντικατέστησαν τὴν ἀγάπην εἰς τὸν φόβον. Εἰς τὴν πολιτικὴν ἤρχισαν ἐννοοῦντες ὅτι ἡ κυβέρνησις τῶν ἐθνῶν δὲν ἔπρεπε πλέον νὰ εἶναι ὅ,τι ὑπῆρξεν ἐπὶ χιλιάδας ἐτῶν, τὸ ἔργον θελήσεως αὐθαιρέτου καὶ ἀπολύτου. Ὅτι ἔπρεπε νὰ θέσωμεν εἰς τὴν θέσιν τὴν ἐλευθέραν κυβέρνησιν τοῦ λαοῦ διὰ τοῦ λαοῦ.

Καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἔφθασαν νὰ σκεφθοῦν ὅτι ἡ νεωτέρα καὶ πλέον ἀκριβὴς σύλληψις ἐνὸς καλοῦ κυβερνητικοῦ συστήματος διὰ τοὺς πολίτας ἔθνους τινός, εἶχε κατὰ νὰ διδάξῃ εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ καλὴν κυβέρνησιν διὰ τὰ παιδιά, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἐλευθερωθοῦν αὐτὰ ἐπίσης, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ, τοῦ ζυγοῦ τῶν γηραλέων κηδεμονιῶν, καὶ νὰ ἐξασκηθοῦν εἰς τὸ κυβερνητικὸν τοῦτο σύστημα αὐτὰ τὰ

ἴδια . . . Ἄλλ' αὐτὸ ἀκόμη δὲν εἶναι καθόλου τοῦ Ρουσσῶ :

Χωρὶς ἀμφιβολίαν, τὸ παιδαγωγικὸν πνεῦμα τοῦ Ρουσσῶ εἰσέδυσσε καὶ διωχετεύθη εἰς τὰς ἀσκήσεις τῆς διδασκαλίας, καὶ τὰς ἐφαρμογὰς τῆς ἀγωγῆς, τὰς ὁποίας οἱ χρόνοι μας προσπαθοῦν νὰ θέσουν ἐν τιμῇ. Εἰσέλθετε εἰς ἐν ἀπὸ τὰ σχολεῖά μας. Δίδουν εἰς αὐτὰ ἐμπράγματα μαθήματα. Δεικνύουν τὰ ἀντικείμενα εἰς τὰ παιδιά. Ἐφαρμόζουν τὴν μέθοδον τῆς παρατηρήσεως καὶ τῆς ἀπ' εὐθείας μυσέως. Χαιρετήσατε. Ὁ Ρουσσῶ εἶναι ὁ ἐμπνευστὴς τῶν μεθόδων τούτων.... Ἐπισκεφθῆτε ἐν ἓκ τῶν Ἀγγλικῶν τούτων κολλεγίων, τὰ ὁποῖα ὁ Κορς Ντεμολὲν δοκιμάζει νὰ μιμηθῆ καὶ νὰ ἐκλαϊκεύσῃ εἰς τὴν Γαλλίαν. Θὰ εὑρετε εἰς αὐτὸ διδασκάλους, συχρόνως ἐπιμελητὰς καὶ καθηγητὰς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἀφίνουν οὐδέποτε τοὺς μαθητὰς των, οἱ ὁποῖοι, ὡς αὐτοί, ζοῦν εἰς τὸ κολλέγιον ἀπὸ πρωῖας μέχρι ἐσπέρας. Πῶς νὰ μὴν ἀναγνωρίσετε εἰς αὐτοὺς τοὺς πραγματικοὺς ἀπογόνους τοῦ φανταστικοῦ παιδαγωγοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ρουσσῶ ἐνεπιστεύθη τὴν φύλαξιν τοῦ Αἰμυλίου ;... Εἰσδύσατε εἰς ἐν ἀπὸ τὰ ἀμερικανικὰ ταῦτα σχολεῖα, ὅπου καταδικάζουν τὴν κατάχρησιν τῶν βιβλίων καὶ τῶν ἐγχειριδίων, ὅπου τὴν διανοητικὴν δουλείαν μηχανικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀντικατέστησαν μέθοδοι πνευματικῆς ἀπελευθερώσεως, διὰ ν' ἀποκτήσῃ τὸ παιδίον τὸ δυνατώτατον ἀφ' ἑαυτοῦ, διὰ τῆς προσωπικῆς προσπαθείας του, ὅ,τι ἔχει ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ : Καὶ ἐκεῖ ἀκόμη θὰ ὑποχρεωθῆτε ν' ἀναγνωρίσητε τὴν χεῖρα τοῦ Ρουσσῶ. Παντοῦ ὅπου ἡ ἐκπαίδευσις ἀπέβη πλέον ἐλευθερόφρων, ὅπου βασιλεύουν αἱ δραστικαὶ μέθοδοι, ὅπου τὸ παιδίον διατηρεῖται διαρκῶς ἐν ταχείᾳ ἀναπνοῇ, ἐν ἡρεθισμένῃ περιεργείᾳ, ἢ προσοχῇ του ὑποστηρίζεται, ὅπου ταῦτοχρόνως ἢ ἀξιοπρέπειά του εἶναι σεβαστὴ, δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Ρουσσῶ ἐπέρασε Αἱ οὐτοπίαι πίπτουν, καὶ αἱ ἀλήθειαι μένουν. Τὸ πνεῦμα ἐπιζῆ τοῦ γράμματος. Ἐκ τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Ρουσσῶ δὲν εἶναι καθόλου ζήτημα νὰ ἐξαγάγωμεν

σύστημα καθωρισμένον καὶ ὀριστικὸν μεθόδων καὶ τρόπων. Ὅχι, ἀλλ' ὅ,τι ἀξίζει περισσότερο ἴσως, μετεβίβασεν εἰς τοὺς διαδόχους του, ἐπικοινωνῶν ἀκόμη πρὸς ὅλους ἐκείνους, οἱ ὅποιοι τὸν ἀναγινώσκουν μέρος τοῦλάχιστον τῆς φλογὸς ποῦ τὸν ἐνεψύχωνε τὸν ἴδιον. Καθὼς τὸ ἔλεγεν ἡ Κα Στάελ, δὲν ἀνεκάλυψεν ἴσως τίποτε, ἀλλ' ὑπέκαυσε τὸ πᾶν. Ἡ εὐγλωττία του ὑπῆρξεν ἡ ἰσχυροτάτη ἔκκλησις, ἡ ὁποία ἀπηυθύνθη ποτὲ εἰς τοὺς γονεῖς καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους διὰ νὰ τοὺς ὑποχρεώσῃ ν' ἀναλάβουν σοβαρῶς τὸ ὡς παιδαγωγῶν ἔργον των. Μετ' αὐτοῦ, ἡ ἀγωγή ἀποβαίνει ἱερὰ ἀποστολή, λειτουργία ὑπερτάτη. Εἰς τὰ ζητήματα τῆς διδασκαλίας ἔκαμε νὰ κυκλοφορήσῃ πνεῦμα ζωῆς, κίνησις πάθους, τὰ ὅποια δὲν εἶχον οὐδέποτε γνωρίσει οἱ ξηροὶ καὶ ψυχροὶ παιδαγωγοί, οἱ ὅποιοι τὰ εἶχον πραγματευθῆ πρὸ αὐτοῦ. Ὁ ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ ἀνυψώθη τοῦ λοιποῦ καὶ ἐξηυγενίσθη. Καὶ μετὸ πῦρ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του, ὁ Ρουσσῶ ἀπετύπωσε εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ εἰς τὴν τέχνην τῆς ἀνατροφῆς τῶν ἀνθρώπων τὴν μεγαλοπρέπειαν καὶ τὴν ἐπισημότητα εἰδους θρησκευτικῆς ἀποκαλύψεως.

Καὶ καθὼς, εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ρουσσῶ, ὁ χρόνος καθορίζων τὰς πλάνας, διατηρεῖ καὶ ἀναπτύσσει τοὺς σπόρους τῆς ζωῆς ποῦ ἐσκόρπισεν ἀφθόνως εἰς τὸν ἀγρὸν τῆς ἀγωγῆς, οὕτως εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἰς τὸν χαρακτῆρά του καὶ εἰς τὰς πράξεις του, ἡ ἀπομάκρυνσις καὶ ἡ ὀπισθοχώρησις τῶν ἡλικιῶν μᾶς ἀποκρύπτει τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ λάθη, τὰ ὅποια ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰσέρχονται εἰς τὴν σκιάν, διὰ νὰ μὴ μᾶς ἀφήσουν νὰ βλέπωμεν ἢ τὰ προτερήματα καὶ τὰς ἀρετάς.

Ἐὰν ὁ Ρουσσῶ ἀπέμεινε μέγας γόης τῶν ἀνθρωπίνων διανοιῶν, δὲν εἶναι μόνον ἐξ αἰτίας τῆς δυνάμεως τῆς νεωτεριστικῆς μεγαλοφυΐας του. Δὲν εἶναι ὅχι περισσότερο διὰ μόνης τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ὕφους του, τοῦ ὕφους τούτου τοῦ κάποτε βαρέος, ἀλλ' ἐξ οὗ ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἀναλάμπει ἡ ἀστραπή, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου ἀπεκλήθη ὁ «βασιλεὺς τῶν

πεζογράφων». Διότι, ὀπισθεν τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἀνθρώπου τῆς σκέψεως, αἰσθανόμεθα παλλομένην τὴν εἰλικρινεστάτην καρδίαν ποῦ ἀνεπάλθη ποτὲ εἰς ἀνθρώπινον στήθος. Ἐχρειάζετο ἵνα ἡ ἐχθρότης τοῦ Βολταίρου εἶναι πολὺ ἰσχυρὰ διὰ τὰ ὠθήσει τὴν τύφλωσιν μέχρι τοῦ νὰ γράψῃ: «Ὁ Ρουσσῶ ἐπαιξεν ὥραϊα ἄλλοτε τὸν στωϊκόν, ἄλλοτε τὸν κυνικόν: Ἢ διαφεύδεται ἀκαταπαύστως. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐκεῖ εἶναι πλαστὸς ἀπὸ κεφαλῆς μέχρι ποδῶν». Τὸ ἀντίθετον εἶναι ἀληθές. Τὸ μέγα θέλγητρον τοῦ Ρουσσῶ, τὸ μυστικόν τῆς ἀκαταμαχῆτου συμπαθείας, τὴν ὁποίαν ἐμπνέει, εἶναι ἀκριδῶς ὅτι παραδίδεται ὀλόκληρος, ὅτι δεικνύεται γυμνός, οὕτως εἰπεῖν. Ψυχὴ μᾶλλον εὐαίσθητος ἢ περισκεμμένη, πνεῦμα μᾶλλον αἰσθητικόν ἢ φιλοσοφικόν, δὲν ἐγνώρισε καθόλου τὸ ἐφ' ἑαυτοῦ τοῦτο κράτος, τὴν κυριαρχίαν αὐτὴν λογικοῦ στερεοῦ καὶ ψυχροῦ, ἐπιτρέποντος εἰς ἄνθρωπον τῆς σκέψεως νὰ κυριαρχῇ τοῦ ἀναδρασμοῦ τῶν αἰσθημάτων, τῆς συγχύσεως τῶν εἰκόνων, διὰ τὰ κτίση καὶ ὀργανώση σύστημα ἀλληλεγγύων συλλογισμῶν, οἱ ὁποῖοι συνέχονται. Ἐντεῦθεν αἱ ἀοριστίαι, αἱ ἀντιθέσεις τῆς σκέψεώς του. Ἐξ ἄλλου, ὄνειροπόλος ὀδηγούμενος ὑπὸ τῶν αἰσθήσεών του, δὲν ἐγνώριζε ν' ἀντιστῆ εἰς τὰς ὠθήσεις τοῦ ἐνστίκτου του. Ἐντεῦθεν αἱ λιποψυχίαι τῆς ἠθικῆς ζωῆς του, λιποψυχίαι, τὰς ὁποίας δὲν γνωρίζομεν, ἄλλως τε, παρὰ διότι τὰς ὑπελόγισε. Πολλοὶ ἄνθρωποι μεγαλοφυεῖς εἶχον, ἀναμφιβόλως τὰ αὐτὰ πάθη, τὰς αὐτὰς ἀδυναμίας μὲ αὐτόν. Ἀλλὰ τὰς ἐκράτησαν κρυμμένας ὅσον ἡδυνήθησαν. Αὐτὸς τὰς ἐξέθεσε εἰς τὴν ἀνευ αἰδοῦς εἰλικρίνειαν τῶν Ἐξομολογήσεών του.

Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Ρουσσῶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ στερεόν, ἢ τὸ καθωρισμένον. Δὲν εὐρίσκει τις εἰς αὐτὴν κανόνας διαγωγῆς ἀρκετὰ ἰσχυρῶς καθιερωμένους διὰ τὰ ἀρκοῦν ν' ἀναπτύξουν τοὺς ἀνθρώπους. Ὑπάρχει στωϊκὸς ἐν αὐτῷ, ἀλλ' ὁ ἐπικούριος τὸν παρασύρει. «Ὁ ἄνθρωπος ποῦ ἐζήση περισσότερο, λέγει, δὲν εἶναι ἐκεῖνος ποῦ ἐζήση ἐπὶ μακρό-

τερον χρόνον, ἀλλ' ὁ πλέον αἰσθανθεὶς τὴν ζωὴν». Νὰ χαρῆ τὴν ζωὴν, ἰδοὺ ὁ προτιθέμενος σκοπὸς εἰς τὸν Αἰμύλιον. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Ρουσσῶ γράφει εὐθὺς ἀμέσως: «Θὰ προσθέσω ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ κάμνη τὸ καλόν, ὅταν τὸ ἤμπορῆ; Ὁχι, διότι αὐτὸ ἐπίσης εἶναι χαρὰ τῆς ζωῆς». Ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος παρουσιάσθη, ὄχι ὡς νόμος καὶ ὡς ὑποχρέωσις, ἀλλ' ὡς πηγὴ τέρψεως. Ὁ στωϊκὸς ἐμφανίζεται ἕκ νέου, ὅταν ὁ Ρουσσῶ συνιστᾷ τὸν περιορισμὸν τῶν ἐπιθυμιῶν, ὅταν λέγῃ ὅτι ὁ οὐσιωδῶς καλὸς ἄνθρωπος εἶναι ἐκείνος, ὁ ὁποῖος ἔχει τὰς ὀλιγωτέρας ἀνάγκας, ὁ ὁποῖος ἐπαρκεῖ εἰς ἑαυτὸν. Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, ὁ Ρουσσῶ συνεμόρφωσε γενικῶς τὰς πράξεις του πρὸς τὰς ἀρχάς του. Ἔσχεν ὥρας ἀκρασίας. Τοῦ συνέβη, ἐν τῇ νεότητί του νὰ ἀφαιρέσῃ λάθρα ἀπὸ τὰ ὑπόγεια τοῦ ντὲ Μαρμπλὺ φιάλας λευκοῦ οἴνου, τὸν ὁποῖον ἠγάπα, καὶ ἠδύνατό τις νὰ μνημονεύσῃ πολλά ἄλλα ἐλαφρὰ σφάλματα. Ἀλλ' ἐν τῷ συνόλω τῆς ζωῆς του, ὑπῆρξεν ἐγκρατής, ἀπλοῦς εἰς τὰς προτιμήσεις του, ἐχθρὸς τῆς πολυτελείας, μέτριος καὶ σχεδὸν αὐστηρὸς.

Εἰς ὅ,τι ὑστέρησε, περισσότερο ἀπὸ τὰς ὑψηλὰς καὶ εὐγενεῖς ἐμπνεύσεις, εἶναι ἡ ἀναγκαία ἐνέργεια διὰ νὰ κρατηθῆ εἰς αὐτάς. Αἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ φαντασία ἐκυβέρνησαν τὴν ὑπαρξίν του. Ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄλλοιός μετ' τὴν ἀγωγήν, τὴν ὁποῖαν ἔλαβε; Παιδίον ὄλως, ὁ πατήρ του ἀνεγίνωσκε μετ' αὐτοῦ μυθιστορήματα ἕως τὸ πρῶτ': Καὶ μόνον ὅταν ἤκουε τὰ χελιδόνια νὰ ψάλλουν τοῦ ἔλεγε: «Πᾶμε νὰ κοιμηθοῦμε, Ἰωάννη Ἰάκωβε!...» Φίλος τῆς ἀρετῆς περισσότερο ἢ ἐνάρετος, πλέον νευρικὸς ἢ δραστήριος, δούλος τῶν αἰσθήσεων του ὅταν θὰ ἤθελε νὰ εἶναι ὁ ἀπόστολος τῆς ἐλευθερίας, ταλαντευόμενος ἀπὸ τὰς ἰδιοτροπίας τῆς φαντασίας του, ἐν ᾧ ἰσχυρίζετο νὰ καθιερώσῃ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τὴν βασιλείαν τοῦ ἀρχοντος λόγου, ἱκανὸς νὰ εἶναι εἰς τὰς ὥρας του ἤρωσ θάρρους καὶ ἀνιδεοτελείας, διὰ νὰ ταπεινωθῆ.

κατόπιν εἰς πράξεις ἀναξίας καὶ τοῦτ' αὐτὸ ἐγκληματικᾶς, αἰσθηματικὸς καὶ ἰδεαλιστής, καὶ ἐν τούτοις ἀφήνων νὰ ἀκούεται εἰς τοὺς ποιητικωτάτους ὕμνους του πρὸς τὸ κάλλος καὶ τὸν ἔρωτα, δὲν γνωρίζω ποῖα βάνουσος ἤχῳ ἐρωτικῆς ἠδυπαθείας, ἀνέμιξεν εἰς τὸν καταρράκτην τῆς ζωῆς του ὕδατα βορβορώδη πρὸς τὰ καθαρῶτατα κύματα. Μεθυσμένος εἰς στιγμᾶς ὑπερτάτης σκέψεως, ἀπεμακρύνθη ἐν τούτοις ἀπὸ τὰ καθήκοντα τὰ πλέον αὐστηρὰ καὶ τὰ πλέον ἠδέα. Καὶ δὲν ἐξιλεώθη διὰ τὰ σφάλματά του δι' ἐνὸς πάρα πολὺ πλατωνικοῦ ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὸ καλόν. Ἐζῆσε πάρα πολὺ συχνὰ ἐγωϊστῆς, ζητῶν τὴν ἐρημίαν, ἢ ὁποῖα ἐκολάκευε τὰς ὄνειροπολήσεις του, φεύγων τοὺς ἀνθρώπους ποῦ ἐστενοχώρουν τὴν ἔπαρσίν του. Ἦτο παραγεμισμένος ἀπὸ τὴν ἰδίαν του αἰσθησιν μέχρι τοῦ νὰ διακόψῃ σχέσεις μὲ τὸν κοινὸν λόγον, καὶ τόσον μεθυσμένος μὲ τὸν ἑαυτὸν του ὥστε ἐθεώρει ἑαυτὸν ὡς ἐξαιρετικὸν ὄν, ἰδιαιτέρας φυλῆς: «Διατί ἢ Πρόνοια μὲ ἔκαμεν νὰ γεννηθῶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ἀφ' οὗ μὲ ἔκαμεν ἐνὸς ἄλλου εἴδους ἢ αὐτοί;...»

Καὶ ἐν τούτοις αὐτὸς ὁ ὀλίγον ἄγριος μισάνθρωπος συνέβαλε εἰς τὸ ν' ἀγαπηθῆ περισσότερον ἢ ζωὴ, εἰσάγων εἰς αὐτὴν περισσοτέραν ἐλευθερίαν, περισσοτέραν χαρὰν, περισσοτέραν πίστιν. Ἀφυπνίζων, ἐνισχύων, κατὰ τὴν φράσιν τῆς Κας Ρολάν, «ὄλας τὰς στοργὰς ποῦ προσκολλοῦν εἰς τὴν ὑπαρξιν», τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, τὸν ἐνθουσιασμὸν διὰ τὸ ἰδεῶδες, τὴν φιλίαν καὶ τὸν ἔρωτα. Ὑπῆρξε γενναῖος, ἀρωγός. Ὀνειρεύθη τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου: «Κάμε τὸν παράδεισόν σου ἐπὶ γῆς, ἀναμένων τὸν ἕτερον». Εἰργάσθη διὰ νέαν κοινωνίαν, ἀνανεωμένην, ἀπηλλαγμένην τῶν προλήψεων τοῦ παρελθόντος: «Δυστυχία εἰς σέ, ποταμὲ τῆς συνηθείας»! ἔχει, εἰς αἰῶνα ἀύλοκολάκων, θαρραλέως διαφυλάξει τὰ δικαιώματα τοῦ ἐλευθέρου λόγου του, καί, ὑπὸ καθεστῶς πιέσεως, διατηρήσει τὴν ἀνεξαρτησίαν του θυσιάζων τὴν εὐτυχίαν του. Ὑπῆρξε πολίτης. Τέκνον τῆς Γενεῦσης,

ἤντλησεν εἰς τὰς παραδόσεις τῆς πρώτης πατρίδος του τὸν ἔρωτα τῆς ἐλευθερίας, τὴν δημοκρατικὴν ὑπερηφάνειαν: «Μὲ τὸ γάλα μας, μυζῶμεν τὰς ἀρχὰς αὐτάς». Εἰς κοινωνίαν σκεπτικιστῶν, πονηρῶν, ὑπῆρξεν ἀπονήρευτος, πιστός. Οἱ φιλολογικοὶ κριτικοὶ ἀπέδωκαν αἶνον εἰς τὸν Ρουσσῶ ὅτι ὑπῆρξεν ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Γαλλίαν τὴν ρεμβώδη μελαγχολίαν τῶν χωρῶν τοῦ Βορρά. Ναί, ἀλλ' ἡ μελαγχολία αὐτὴ δὲν δεικνύεται καθόλου εἰς τὸν Αἰμύλιον, ὁ ὁποῖος εἶναι, τοῦναντίον, βιβλίον αἰσιοδοξίας, φαιδρᾶς πρὸς τὸ μέλλον πίστεως. Τὰ ἀληθῶς ζῶντα καὶ γόνιμα πνεύματα εἶναι τὰ παρατηροῦντα, ὄχι τὸ παρελθόν, ἀλλὰ τὰς μελλούσας ἡλικίας. Ὁ Ρουσσῶ εἶναι ἐξ αὐτῶν, εἰς τὴν ὑπερόπτιδα καταφρόνησίν του πρὸς τὴν γηραιὰν παράδοσιν, προπαρεσκεύασε τὴν νεολαίαν τῶν νέων χρόνων. Μετὰ τοῦ Βολταίρου, ἔλεγεν ὁ Γκαῖτε, εἶναι κόσμος ποῦ τελειώνει: Μετὰ τοῦ Ρουσσῶ, κόσμος ποῦ ἀρχίζει. Ὁ 18ος αἰὼν, μὲ τὸν Ρουσσῶ πρὸ πάντων, εἶναι ἡ ἀνάκλησις εἰς τὴν αἰωνίαν φύσιν, ἡ ἔναρξις βαδίσματος πρὸς τὰ ἔμπρός, τολμηρὰ προκαταβολὴ τοῦ μέλλοντος.

Νὰ ἐλέγχουν τὸν Ρουσσῶ, νὰ μέμφωνται τὰς πλάνας του, τὸ θέλω πολὺ: Ἄλλ' ἄς μὴ μᾶς ἐμποδίζουσιν νὰ τὸν θαυμάζωμεν. Δὲν θὰ παύσῃ ν' ἀναγινώσκεται, ν' ἀκολουθῆται, ν' ἀκούεται, εἰς μερικὰς τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰς ῥήσεις του. Θὰ εἶναι πάντοτε ἐμπύρωμα ζωῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως. Δύναται ὑπερηφάνως νὰ εἶπῃ εἰς τὴν κριτικὴν: «Πάταξον, ἀλλ' ἀκουσον.» Πρὸ πάντων θ' ἀγαπᾶται αἰωνίως. Γνωρίζω καλῶς ὅτι ἡ Κα Ντεφφάν, ἡ ὁποία τὸν ἐμέμφετο ὅτι ἤθελε νὰ ἐπαναθυθίσῃ ὅλα εἰς τὸ χάος, τὸν ὠνόμαζε «ἀντιπαθητικὸν σοφιστήν.» Ἄλλὰ δὲν εἶναι παρὰ ἐξαίρεσις, φωνὴ χαμένη εἰς τὴν συναυλίαν τῶν ἐπαίνων, οἱ ὁποῖοι ἐγείρονται πανταχόθεν πρὸς τιμὴν του. Ἄλλ' εἰ ἄνθρωποι δὲν τοῦ ἐπαζάρευσαν περισσότερο τὸν φόρον τῆς ἀφοσιώσεώς των. «Ἀγαπῶ τὸν Αἰμύλιον» ἔλεγεν ὁ Σαιν-Μάρκ-Ζιραρντέν, καὶ

συγγῆγε σοφῶς τοὺς λόγους. Δὲν εἶναι ὁ μόνος Σμιλῶν οὕτω «θὰ μᾶς εἶναι πάντοτε ἀδύνατον νὰ μὴν ἀγαπῶμεν τὸν Ἰωάννην Ἰάκωβον Ρουσσῶ», ἐδήλωνε, πρὸ πεντήκοντα ἐτῶν, ὁ Σαιν - Μπέδ. Καὶ προσφάτως, ἡ αὐτὴ δήλωσις, ὡς ἐπιδόξ, ἐπανήρχετο ὑπὸ τὸν κάλαμον τοῦ Ἰουίου Λεμαίτρ. «Μοῦ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν τὸν ἀγαπῶ: Αἰσθάνομαι ὅτι ὑπῆρξε καλός.» Ἀγαπήσωμεν αὐτόν, διότι ὑπῆρξε καλὸς πράγματι, διότι, χάρις εἰς αὐτόν, πνοὴ φιλανθρωπίας, καλωσύνης, εἰσέδυσσε καὶ συνεχίνησε τὰς καρδίας, διότι ὁ ἴδιος ἠγάπησε τὴν ἀλήθειαν, διότι ἠσθάνθη πάθος διὰ τὴν Σικαιοσύνην, τῆς ὁποίας ἡ παραβίασις τοῦ ἐνέπνεε ἀπὸ τῆς παιδικῆς του ἡλικίας θυέλλας ὀργῆς. Ἄς ἀγαπήσωμεν αὐτόν, καὶ ἄς τὸν λυπηθῶμεν ἐπίσης, διότι ὑπέφερεν. Ἄς ἀφήσωμεν εἰς τὰ περίεργα καὶ φιλέρευνα πνεύματα τὴν φροντίδα νὰ καθορίσουν ποῖα ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῶν πόνων του, ὡς ἐγκεφαλικὴ ἀσθένεια, τὸ εἶδος τρέλλας ἀπὸ τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε προσβληθῆ. Δὲν θέλομεν νὰ γνωρίζωμεν ἂν ὑπῆρξε νευρασθενικός, ἢ ἀπλῶς ὑποχονδριακός, ὅτι εἶναι βέβαιον, καὶ ὅτι μᾶς ἀρκεῖ, εἶναι ὅτι εἶχε καρδίαν καί, πρὸ πάντων, μεγαλοφυΐαν.